

**PU
STY
NIA**

WOJCIECH M.
NOWAK EC

PU STY NIA

BIBLIJNE
MIEJSCE
SPOTKANIA
Z BOGIEM

TYNIEC
WYDAWNICTWO BENEDYKTYNÓW

Redakcja:
Aldona Ibek

Konsultacja:
o. Tomasz M. Dąbek OSB

Imprimi potest: Opactwo Benedyktynów
L.dz. 96/2019, Tyniec, dnia 7.05.2019
† o. Szymon Hiżycki OSB, opat tyniecki

Wydanie drugie, poprawione – Kraków 2024

ISBN 978-83-8205-306-7

© Copyright by Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów
ul. Benedyktyńska 37, 30-398 Kraków
tel. +48 (12) 688-52-90, tel./fax: +48 (12) 688-52-95
e-mail: wydawnictwo@tyniec.com.pl
zamowienia@tyniec.com.pl
www.tyniec.com.pl

Druk i oprawa:
Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów
druk@tyniec.com.pl

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	9
Wstęp	23
Rozdział I: Pustynia z perspektywy religijnej.	
Skala obecności wątków pustynnych w Biblii	39
1. Uwarunkowania geograficzne a bogactwo symboliki pustyni	40
Topografia wybranych pustyń biblijnych	42
Wielowartościowość znaku pustyni według świadectwa Biblii	47
2. Symptomatyczne przykłady zależności między Starym a Nowym Przymierzem w zakresie symboliki pustyni	67
Exodus i pustynia w przekazie uczniów Zmartwychwstałego	68
Apokalipsa a Księga Wyjścia	74
Dzieje Apostolskie a Pięcioksiąg	78
List do Hebrajczyków a Deuteronomium i Księga Jozuego	82
3. Chrześcijańskie spojrzenie na pustynię przez pryzmat biblijny. Inspiracje dla duchowości pustyni	85
Duchowe pielgrzymowanie przez pustynię	86
Życie modlitwy w ukryciu	88
Zażyłość z Panem w samotni	94
Rozdział II: Rozumienie doświadczenia pustyni w Starym Testamencie	
1. Wymowa związków z pustynią Abrahama, Izaaka i Jakuba	100

Nadzieja wielkości narodu według obietnic danych na pustyni	104
Spustoszenie Sodomy i Gomory.	111
2. Dalsze istotne asocjacje pustynne na tle historii Izraela.	116
Mieszkanie pod namiotami znakiem bycia w drodze	117
Exodus w retrospekcji sapiencjalnej	123
Objawienie Bożej potęgi poganom.	127
3. Miejsce przemiany i odczytania misji	131
Powołanie i misja Mojżesza	132
Przemieniający wymiar wyjścia Izraelitów z Egiptu	143
Postać i rola Eliasza.	172
4. Miejsce ucieczki i doznania Bożej opieki.	179
5. Znaczenie pustyni w walce o dochowanie wierności Bogu	183
6. Pustynia jako obraz próby i kary Bożej oraz wizja jej przemiany w ziemię żyzną	190
Rozdział III: Odzwierciedlenie tematu pustyni w psalmach	195
1. Wprowadzenie biblijno-liturgiczne	196
2. Psalmodya w życiu mnicha wedle tradycji kamedulskiej	198
3. Księga pierwsza (Ps 1–41)	203
4. Księga druga (Ps 42–72)	213
5. Księga trzecia (Ps 73–89)	223
6. Księga czwarta (Ps 90–106)	231
7. Księga piąta (Ps 107–150)	245
Rozdział IV: Pustynia w Nowym Testamencie	259
1. Pustynia jako teren schronienia i spotkania z Bogiem	260
Święta Rodzina na pustyni	268
Doświadczenie pustyni u św. Pawła	270
Pustynia w nauczaniu Apostoła Narodów	280
2. Nowotestamentowe aluzje do spustoszenia Sodomy i Gomory	291

3. Motyw urodzajności odmienionej pustyni w Nowym Testamencie	300
4. Nowotestamentowa symbolika przynoszenia owoców . .	306
Rozdział V: Wypełnienie się Pisma – pustynia	
w życiu Jana Chrzciciela i Jezusa	313
1. Zwiastun Mesjasza na Pustyni Judzkiej	316
2. Prorok pustyni męczennikiem za prawdę	322
3. Jezus i Jego uczniowie na pustyni	330
Jezus jako nowy Mojżesz	336
Kuszenie na pustyni	344
Modlitwa Jezusa w samotności	348
Znak chleba na pustkowiu	351
Przemienienie Pańskie na górze	357
Zakończenie	365
Bibliografia	377

WYKAZ SKRÓTÓW

AAS	<i>Acta Apostolicae Sedis (Akta Stolicy Apostolskiej)</i>
ADAMCZYK 2012	ADAMCZYK D., <i>Biblijny traktat o grzechu</i> , Szczecin 2012.
BC	<i>Pismo Święte Nowego Testamentu i Psalmi. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem opracował Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Towarzystwa Świętego Pawła</i> , Częstochowa 2005.
BG.I	<i>Biblia Gdańska w systemie Stronga: Stary Testament oraz Wykaz wyrazów i zwrotów polskich w ST Biblii Gdańskiej</i> , t. 1, red. D. KALETA, Kraków 2004.
BG.II	<i>Biblia Gdańska w systemie Stronga: Nowy Testament wraz z Konkordancją i słownikiem wyrazów greckich Nowego Testamentu oraz Wykazem wyrazów i zwrotów polskich Nowego Testamentu Biblii Gdańskiej</i> , t. 2, red. D. KALETA, E. RZYZCZNIK, Kraków 2007 ² .
BJ	<i>Biblia Jerozolimska</i> , Poznań 2006.
BK.I	<i>Biblia dla każdego. Tekst – komentarz – ilustracje</i> , t. 1: <i>Księga Rodzaju. Księga Wyjścia</i> , red. nauk. wyd. pol. H. WITCZYK, tł. S. CZERWIK, J. NOWAK, Kielce 1995.
BK.II	<i>Biblia dla każdego. Tekst – komentarz – ilustracje</i> , t. 2: <i>Księga Kapłańska. Księga Liczb</i> .

- Księga Powtórzonego Prawa. Księga Jozuego*, red. nauk. wyd. pol. H. WITCZYK, tł. M. LITWINIUK, S. CZERWIK, J. NOWAK, Kielce 1998.
- BK.IV *Biblia dla każdego. Tekst – komentarz – ilustracje*, t. 4: *1–2 Księga Kronik. Księga Ezdrasza. Księga Nehemiasza. Księga Tobiasza. Księga Judyty. Księga Estery. Księga 1–2 Machabejska*, red. nauk. wyd. pol. W. CHROSTOWSKI, J. NOWAK, H. WITCZYK, tł. K. CZUBA, K. KOZAK, J. PIOTRÓW, K. STOPA, W. ZASIURA, M. DUTKIEWICZ-LITWINIUK, J. NOWAK, Kielce 2001.
- BK.V *Biblia dla każdego. Tekst – komentarz – ilustracje*, t. 5: *Księga Hioba. Księga Psalmów*, red. nauk. wyd. pol. W. CHROSTOWSKI, J. NOWAK, H. WITCZYK, tł. K. STOPA, M. DUTKIEWICZ-LITWINIUK, Kielce 2002.
- BŁ.RODULF 1964 BŁOGOSŁAWIONY RODULF [czwarty przeor Eremitów Camaldoli], *Reguła pustelnicza św. Ojca Romualda*, tł. o. MARYN EC (L. KOTWICKI), Srebrna Góra, Kraków–Bielany 1964 [maszynopis].
- BOROWSKI 1983 BOROWSKI W., *Psalm. Komentarz biblijno-ascetyczny*, Kraków 1983.
- BP.I PETER M. (red.), *Pismo Święte Starego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych ze wstępami i komentarzami*, t. 1, Poznań 1982².
- BP.II PETER M. (red.), *Pismo Święte Starego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*

- ze wstępami i komentarzami, t. 2, Poznań 1984².
- BT *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych opracował Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich. Biblia Tysiąclecia, Poznań 2000⁵.*
- BURRIDGE 2014 BURRIDGE R., *Cztery Ewangelie, jeden Jezus? Interpretacja symboliczna*, tł. W. FLADZIŃSKI, Kraków 2014.
- BW *Biblia w przekładzie księdza Jakuba Wujka z 1599 r.*, red. J. FRANKOWSKI, Warszawa 1999².
- BWP ROMANIUK K., *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Biblia Warszawsko-Praska w przekładzie z języków oryginalnych*, Warszawa 1998².
- BRZEGOWY 1987 BRZEGOWY T., *Prorok Natan i budowa świątyni*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1 (1987), s. 7–19.
- BRZEGOWY 1994 BRZEGOWY T., *Pięcioksiąg Mojżesza. Wprowadzenie i egzegeza wybranych tekstów*, Kraków 1994.
- CHENEVIÈRE 1982 CHENEVIÈRE L., *Rozmowy o milczeniu*, tł. ss. WIZYTOKI WARSZAWSKIE, T. GOGOLEWSKI, Kraków 1982.
- DANIEL-ROPS 1968 DANIEL-ROPS H., *Dzieje Chrystusa*, t. 1–2, tł. Z. STAROWIEYSKA-MORSTINOWA, Warszawa 1968³.

- DANIEL-ROPS 1967 DANIEL-ROPS H., *Od Abrahama do Chrystusa*, tł. Z. STAROWIEYSKA-MORSTINOWA, Warszawa 1967⁴.
- DĄBEK 1988.2 DĄBEK T.M., *Post w życiu Jezusa*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 2 (1988), s. 125–131.
- DĄBEK 1988.4 DĄBEK T.M., *Przygotowanie idei Eucharystii jako duchowego pokarmu w Starym Testamencie*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 4 (1988), s. 313–319.
- DĄBEK 1996 DĄBEK T.M., „*Nawracajcie się!*” *Metanoia w Nowym Testamencie*, Katowice 1996 (Attende Lectioni, 18).
- DĄBEK 2000 DĄBEK T.M., *Męczeństwo w Biblii*, „Kielecki Przegląd Diecezjalny” 2 (2000), s. 156–168.
- DĄBEK 2003 DĄBEK T.M., *Abraham – ojciec naszej wiary. Rozmyślenia biblijne*, Kraków 2003 (Lectio Divina, 6).
- DĄBEK 2004 DĄBEK T.M., *Paweł – apostoł narodów. Rozmyślenia biblijne*, Kraków 2004 (Lectio Divina, 8).
- DĄBEK 2005 DĄBEK T.M., *Jan – prorok pogranicza czasów. Rozmyślenia biblijne*, Kraków 2005 (Lectio Divina, 9).
- DĄBEK 2006 DĄBEK T.M., „*W ciszy i ufności leży wasza siła*” (Iz 30,15). *Nauka Biblii o milczeniu i powściągliwości w mowie*, Kraków 2006.
- DĄBEK 2015.BWRK 6 DĄBEK T.M., „*Bądźcie więc naśladowcami Boga, jako dzieci umiłowane*” (Ef 5, 1). *Naśladowanie Boga i Chrystusa w Piśmie Świętym*,

- Kraków 2015 (Biblijne Wezwania do Rozwijania Kultury, 6).
- DĄBEK 2015.TM 61 DĄBEK T.M., *Motyw pustyni w biblijnych dziejach Ludu Bożego*, Kraków 2015 (Z Tradycji Mniszej, 61).
- DĄBEK 2017 DĄBEK T.M., *Wstrzemięźliwość w duchowości i praktyce życia benedyktyńskiego*, „Życie Konsekrowane” 5 (2017), s. 18–30.
- DELFIEUX 1990 DELFIEUX P.M., *Źródło na pustyni miast*, tł. K. STRZELECKA, Warszawa 1990.
- DROZD 1977 DROZD J., *Ostatnia Wieczerza nową Paschą*, Katowice 1977 (Attende Lectioni, 4).
- DZ SOBÓR WATYKAŃSKI II, Dekret o przystosowanej odnowie życia zakonnego *Perfectae caritatis*.
- EB ACHTEMEIER P.J. (red.), *Encyklopedia biblijna*, red. wyd. pol. P. PACHCIAREK, Warszawa 1999.
- EK *Encyklopedia katolicka*, Lublin 1973–
- HAŁAS 1999 HAŁAS S., *Pustynia miejscem próby i spotkania z Bogiem. Wybrane zagadnienia biblijnej teologii pustyni*, Kraków 1999.
- JANKOWSKI 1984 JANKOWSKI A., *Ciasna brama i wąska droga. O współczesną odnowę życia zakonnego*, Poznań–Warszawa 1984.
- JANKOWSKI 1987 JANKOWSKI A., *Dopowiedzenia chrystologii biblijnej*, Poznań 1987.
- JANKOWSKI 1989 JANKOWSKI A., *Kerygmat w Kościele apostołskim. Nowotestamentowa teologia głoszenia słowa Bożego*, Częstochowa 1989.

- JANKOWSKI 2002 JANKOWSKI A., *Aniołowie wobec Chrystusa. Chrystocentryczna angelologia Nowego Testamentu*, Kraków 2002.
- JANKOWSKI 2008 JANKOWSKI A., *Królestwo Boże w przypowieściach*, Kraków 2008⁵.
- JELONEK 1991 JELONEK T., *Biblijna historia zbawienia*, Kraków 1991.
- JELONEK 2015 JELONEK T., *Teologia biblijna*, Kraków 2015².
- KBH WALTON J.H., MATTHEWS V.H., CHAVALLAS M.W., *Komentarz historyczno-kulturowy do Biblii hebrajskiej*, red. nauk. wyd. pol. W. CHROSTOWSKI, Warszawa 2005.
- KGK *Konstytucje Kongregacji Pustelników Kamedułów Góry Koronnej*, Kraków 1991.
- KH-K KEENER C.S., *Komentarz historyczno-kulturowy do Nowego Testamentu*, red. nauk. wyd. pol. K. BARDSKI, W. CHROSTOWSKI, Warszawa 2000.
- KKB BROWN R.E. i in. (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, red. wyd. pol. W. CHROSTOWSKI, Warszawa 2001.
- KKK *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Pallottinum 1994.
- KORALEWSKI 2010 KORALEWSKI J.W., *Mądrość pustyni. Życie pustelnicze od monastycyzmu przedchrześcijańskiego do VI wieku*, Poznań 2010.
- KPK *Kodeks Prawa Kanonicznego*, Pallottinum 1984.

KPNT	ROMANIUK K., JANKOWSKI A., STACHOWIAK L., <i>Komentarz praktyczny do Nowego Testamentu</i> , t. 1–2, Poznań–Kraków, 1999 ² .
LXX	Septuaginta: RAHLFS A. (red.), <i>Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes</i> , Stuttgart 1979.
ŁACH S. 1986	ŁACH S. (opr.), <i>Psalmy. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz liturgiczny niedzielno-święteczny</i> , Poznań 1986.
MKPS	FARMER R.W. (red.), <i>Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego. Komentarz katolicki i ekumeniczny na XXI wiek</i> , red. wyd. pol. W. CHROSTOWSKI, Warszawa 2000.
MLG	<i>Monastyczna Liturgia Godzin</i> , t. 1–4, Watykan 1985.
NKB	<i>Nowy Komentarz Biblijny</i> , Częstochowa 2005–
NKB.NT I/1	PACIOREK A., <i>Ewangelia według Świętego Mateusza, rozdziały 1–13. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz</i> , Częstochowa 2005.
NKB.NT I/2	PACIOREK A., <i>Ewangelia według Świętego Mateusza, rozdziały 14–28. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz</i> , Częstochowa 2008.
NKB.NT II/1	MALINA A., <i>Ewangelia według Świętego Marka, rozdziały 1,1–8,26. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz</i> , Częstochowa 2013.
NKB.NT III/1	MICKIEWICZ F., <i>Ewangelia według Świętego Łukasza, rozdziały 1–11. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz</i> , Częstochowa 2011.

NKB.NT IV/1	MĘDALA S., <i>Ewangelia według Świętego Jana, rozdziały 1 – 12. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz</i> , Częstochowa 2010.
NKB.NT IV/2	MĘDALA S., <i>Ewangelia według Świętego Jana, rozdziały 13–21. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz</i> , Częstochowa 2010.
NKB.ST I/2	LEMAŃSKI J., <i>Księga Rodzaju, rozdziały 11, 27–36, 43. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz</i> , Częstochowa 2014.
NKB.ST II	LEMAŃSKI J., <i>Księga Wyjścia. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz</i> , Częstochowa 2009.
NKB.ST VI	WYPYCH S., <i>Księga Jozuego. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz</i> , Częstochowa 2015.
NKB.ST XV	TRONINA A., <i>Księga Hioba. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz</i> , Częstochowa 2013.
NKB.ST XX	PONIŻY B., <i>Księga Mądrości. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz</i> , Częstochowa 2012.
NT	Nowy Testament
PG	Patrologiae cursus completus. Series Graeca, t. 1–161, wyd. MIGNE J.P., Parisiis 1857–1866.
PSB	GRABNER-HAIDER A. (red.), <i>Praktyczny słownik biblijny</i> , tł. i opr. T. MIESZKOWSKI, P. PACHCIAREK, Warszawa 1999.
PŚNT	<i>Pismo Święte Nowego Testamentu</i> , Poznań (–Warszawa) 1959–1979 (1980)
PŚNT III–1	HOMERSKI J. (opr.), <i>Ewangelia według św. Mateusza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz</i> , Poznań–Warszawa 1979.

- PŚNT III-2 LANGKAMMER H. (opr.), *Ewangelia według św. Marka. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1977.
- PŚNT III-3 GRYGLEWICZ F. (opr.), *Ewangelia według św. Łukasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1974.
- PŚNT IV STACHOWIAK L. (opr.), *Ewangelia według św. Jana. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1975.
- PŚNT V DĄBROWSKI E. (opr.), *Dzieje Apostolskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1961.
- PŚNT VI-1 ROMANIUK K. (opr.), *List do Rzymian. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1978.
- PŚNT VI-2 SZYMANEK E. (opr.), *List do Galatów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1978.
- PŚNT XII JANKOWSKI A. (opr.), *Apokalipsa św. Jana. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1959.
- PŚST *Pismo Święte Starego Testamentu*, Poznań (–Warszawa) 1959–
- PŚST I-1 ŁACH S. (opr.), *Księga Rodzaju. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1962.
- PŚST I-2 ŁACH S. (opr.), *Księga Wyjścia. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1964.
- PŚST II-2 ŁACH S. (opr.), *Księga Liczb. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań–Warszawa 1970.

- PŚST II-3 ŁACH S. (opr.), *Księga Powtórzonego Prawa. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań–Warszawa 1971.
- PŚST III-1 ŁACH J.B. (opr.), *Księga Jozuego. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 2013.
- PŚST IV-2 ŁACH J.B. (opr.), *Księgi 1 – 2 Królów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 2007.
- PŚST VII-1 JAKUBIEC C. (opr.), *Księga Hioba. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań–Warszawa 1974.
- PŚST VII-2 ŁACH S., ŁACH J. (opr.), *Księga Psalmów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 1990.
- PŚST VIII-3 ROMANIUK K. (opr.), *Księga Mądrości. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań–Warszawa 1969.
- PŚST IX-1 STACHOWIAK L. (opr.), *Księga Izajasza I, 1 – 39. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1996.
- PŚST IX-2 STACHOWIAK L. (opr.), *Księga Izajasza II – III, 40 – 66. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Poznań 1996.
- PŚST X-1 STACHOWIAK L. (opr.), *Księga Jeremiasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1967.
- PYTEL 1974 PYTEL J. (red.), *Pozbierajcie pozostałe okruszyny. Komentarze na dni powszednie do czytań mszalnych*, Warszawa–Poznań 1974.

RATZINGER 2007	RATZINGER J., <i>Duch liturgii</i> , tł. E. PIECIUL, Poznań 2007.
RICCIOTTI 1956	RICCIOTTI G., <i>Życie Jezusa Chrystusa</i> , tł. J. SKOWROŃSKI, Warszawa 1956.
RB	Reguła św. Benedykta
RM	<i>Rytuał Monastyczny Eremitów Kamedułów Góry Koronnej</i> , tł. J. PARTYKA, Bieniszew 2016.
ROMANIUK 1989	ROMANIUK K., <i>Powołanie w Biblii</i> , Warszawa 1989 ² .
ROMANIUK 1998	ROMANIUK K., <i>Czyż nie płonęło w nas serce, gdy wyjaśniał nam Pisma... (por. Łk 24,32). Objasnienia trudności nowotestamentalnych</i> , Kraków 1998.
ROMANIUK 2008	ROMANIUK K., <i>Św. Paweł, życie i dzieło</i> , Katowice 2008 ⁴ .
RsB	ŚWIĘTY BENEDYKT Z NURSJI, <i>Reguła</i> / ŚWIĘTY GRZEGORZ WIELKI, <i>Dialogi. Księga druga</i> , tł. A. ŚWIDERKÓWNA, Kraków 1994.
SCHNEIDER 1994	SCHNEIDER M., <i>Ze źródeł pustyni. Znaczenie Ojców Pustyni dla współczesnej duchowości</i> , tł. E. KRUKOWSKA, Kraków 1994.
SKONT	BOSAK P.C., <i>Słownik-konkordancja osób Nowego Testamentu</i> , Poznań 1991.
SOSB	LURKER M., <i>Słownik obrazów i symboli biblijnych</i> , tł. K. ROMANIUK, Poznań 1989.
ST	Stary Testament

- STACHOWIAK 1991 STACHOWIAK L., *Księga Izajasza. Tłumaczenie, wstęp i komentarz*, Lublin 1991 (Biblia Lubelska).
- STB LÉON-DUFOUR X. (red.), *Słownik teologii biblijnej*, tł. i opr. K. ROMANIUK, Poznań–Warszawa 1982².
- STRUS 1988 STRUS A., *Śpiewajcie nam pieśni Syjonu (Księga Psalmów)*, [w:] *Pieśni Izraela. Pieśń nad Pieśniami, Psalmi, Lamentacje*, red. J. FRANKOWSKI, Warszawa 1988 (Wprowadzenie w Myśl i Wezwanie Ksiąg Biblijnych, 7), s. 11–111.
- SWB METZGER B.M., COOGAN M.D. (red.), *Słownik wiedzy biblijnej*, red. wyd. pol. P. PACHCIAREK, Warszawa 1997².
- Wlg. Wulgata: FILLION A.C., *Biblia Sacra juxta Vulgatae exemplaria et correctoria romana*, Parisiis 1911⁷.
- WYPYCH 1987 WYPYCH S., *Pięcioksiąg*, Warszawa 1987 (Wprowadzenie w Myśl i Wezwanie Ksiąg Biblijnych, 1).
- ZAWADA 2013 ZAWADA M., *W mocy i duchu Eliasza. Cykl św. Jana Chrzciciela w komentarzu duchowo-mistycznym*, Poznań 2013.
- ŻrMon Źródła Monastyczne, Kraków 1993–
- ŻrMon 4 *Apoftegmaty Ojców Pustyni*, t. 1: *Gerontikon*, tł. M. BORKOWSKA, Kraków 1994.
- ŻrMon 9 *Apoftegmaty Ojców Pustyni*, t. 2: *Kolekcja systematyczna*, tł. M. KOZERA, Kraków 1995.

- ŻrMon 10 ŚWIĘTY HIERONIM, *Żywoty mnichów Pawła, Hilariona, Malchusa*, tł. B. DEGÓRSKI, Kraków 1995.
- ŻrMon 21 DESPREZ V., *Początki monastycyzmu*, t. 1: *Dzieje monastycyzmu chrześcijańskiego do Soboru Efeskiego (431)*, tł. J. DEMBSKA, red. nauk. M. STAROWIEYSKI, Kraków 1999.
- ŻrMon 37 GUILLAUMONT A., *U źródeł monastycyzmu chrześcijańskiego*, t. 1, tł. S. WIRPSZANKA, Kraków 2006.
- ŻrMon 38 GUILLAUMONT A., *U źródeł monastycyzmu chrześcijańskiego*, t. 2, tł. S. WIRPSZANKA, Kraków 2006.
- ŻrMon 45 CHITTY D.J., *A pustynia stała się miastem... Wprowadzenie do dziejów monastycyzmu w Egipcie i Palestynie pod panowaniem chrześcijańskim*, tł. T. LUBOWIECKA, red. nauk. M.T. GRONOWSKI, R. KOSIŃSKI, Kraków 2008.
- ŻrMon 49 LECLERCQ J., *U źródeł duchowości Zachodu. Etapy rozwoju i elementy stałe*, tł. S. SZTUKA, red. nauk. M.T. GRONOWSKI, Kraków 2009.
- ŻrMon 71 GIUSTINIANI P., *Pisma*, t. 1: *Pochwała życia eremickiego*, tł. EREMICI KAMEDULI GÓRY KORONNEJ, J. PARTYKA, red. nauk. J. PARTYKA, Kraków 2015.
- ŻrMon 73 GIUSTINIANI P., *Pisma*, t. 3: *Eremita w służbie Kościoła. Memoriał do Leona X i inne dzieła*, tł. i red. nauk. J. PARTYKA, Kraków 2016.

Sigla biblijne i cytaty (o ile nie zaznaczono inaczej) zostały podane za *Biblią Tysiąclecia*, Poznań 2000⁵.

Podkreślenia w formie tłustego druku w cytowanych tekstach biblijnych i pozabiblijnych pochodzą od autora niniejszej pracy.

WSTĘP

Trwaj w tym, czego się nauczyłeś i co ci powierzono, bo wiesz, od kogo się nauczyłeś. Od lat bowiem niemowlęcych znasz Pisma święte, które mogą cię nauczyć mądrości wiodącej ku zbawieniu przez wiarę w Chrystusie Jezusie. Wszelkie Pismo jest przez Boga natchnione i pożyteczne do nauczania, do przekonywania, do poprawiania, do wychowania w sprawiedliwości – aby człowiek Boży był doskonały, przysposobiony do każdego dobrego czynu.
(2 Tm 3,14–17)

Zadaniem mnicha jest wytrwałe szukanie Boga i dążenie do coraz ściślejszej z Nim więzi (por. Ps 14,2; RB 58,7). Temu właśnie ma służyć mnisza samotność (gr. *monachos* – sam, jeden), której warunkiem jest fizyczne oddzielenie od innych ludzi, co dawniej oznaczało odejście wprost na pustynię. Surowsze odosobnienie, zgodne z ideałami przyświecającymi pustelnikom i przez nich wcielany, choć już niekoniecznie wiąże się z dosłownym zamieszkaniem na pustkowiu, pozostaje istotne dla tożsamości eremity jako niezbędne do prowadzenia autentycznego życia charyzmatem. Owo odosobnienie nie stanowi celu samego w sobie, ale jest środkiem do zjednoczenia z Bogiem, z którym bliskie spotkanie, poza sakramentami, dokonuje się głównie poprzez modlitwę i rozważanie słowa Bożego. Szczególnie pomocne w praktykowaniu pustelniczego stylu życia są te miejsca w Piśmie Świętym, które mówią o pustyni i o pobycie na niej ludzi powołanych przez Boga do spełnienia określonej misji. Fragmenty te obejmują wielkie wy-

darzenia z dziejów zbawczych, ujawniając plan Boga względem Izraela i całej ludzkości, który należy poznawać i weń się włączać na miarę własnego powołania.

Pustynia jest bardzo odpowiednim miejscem do rozważania słowa Bożego, skoro właśnie na niej Izrael odebrał od Boga nakaz ciągłego przypominania Jego dzieł i tego, co przez nie objawił. Jest to wezwanie powtarzane ustawicznie w formie słynnego „Szema”:

Pozostaną w twym sercu te słowa, które ja ci dziś nakazuję. Wpoisz je twoim synom, będziesz o nich mówił przebywając w domu, w czasie podróży, kładąc się spać i wstając ze snu. Przywiążesz je do twojej ręki jako znak. One ci będą ozdobą między oczami. Wypisz je na odrzwiach swojego domu i na twoich bramach (Pwt 6,6–9).

Tak też winni czynić wszyscy żyjący duchowością pustyni. Nie może więc zaniedbać owej zachęty zwłaszcza pustelnik, a do *rozmyślenia nad prawem Pańskim dniem i nocą* (Ps 1,2) oraz do kroczenia ścieżką powołania pobudza go dodatkowo – prócz nauki płynącej z czasu spędzonego na pustyni przez Mojżesza i cały lud Izraela – także wymowa pobytu na niej Eliasza, Jana Chrzciciela oraz Jezusa, czyli przekaz stale powracający na modlitwie i ponawiany w liturgii. Wszak zgodnie z przytoczonymi jako motto słowami św. Pawła do Tymoteusza, wierne studiowanie Pism utwierdza na drodze zbawienia, umacnia wiarę i pobudza do gorliwości w rozwijaniu otrzymanego charyzmatu.

Biblia jest przeto fundamentem każdego typu pobożności. Podnosząc odbiorcę Bożego słowa ponad wymiar czysto ludzki, urabia go na obraz Stwórcy. Toteż wszelkie odmiany duchowości winny odnajdywać swe źródło w Piśmie Świętym, które jest pier-

wotnym wzorem życia nadprzyrodzonego, scalającym różnorodne podejścia w tym obszarze. Objawione w Biblii pryncypia zobowiązują jakoś każdego chrześcijanina. Chodzi tu głównie o Nowy Testament, lecz nie może on zostać w pełni zrozumiany bez znajomości Starego Przymierza. Zatem całe Pismo niesie słowo Prawdy dającej pełnię życia. Teksty, które objęto refleksją w przedłożonym opracowaniu, odsłaniają zarówno korzyści, jak też zagrożenia dotyczące życia na pustyni; ukazują tak pozytywne wzorce zachowań w sytuacjach próby, jak i przejawy złego ustosunkowania się do Bożych zamysłów. Właściwą zaś bazę do rozwijania teologii pustyni stanowi dopiero suma tych treści.

Pustelnik zmierza do portu zbawienia drogą samotności, оголошення, wyrzeczenia, stałego nawracania się. Wszystkie wysiłki podejmuje po to, by przez wierne trwanie na powierzonym sobie posterunku być czytelnym drogowskazem dla bliźnich. Prześledzenie sposobu przedstawiania pustyni w Piśmie Świętym jest dobrą okazją do poznania łączących się z tym treści teologicznych, dzięki czemu możliwe staje się później przeniesienie rezultatów zgłębiania owego wizerunku i przekazu na grunt zakonny. Dlatego główny przedmiot starań w niniejszej pracy polega na znalezieniu wartościowych znaków dla życia pustelniczego. Aby to z pożytkiem uczynić, należy rozpatrzyć wydarzenia rozegrane na pustyni oraz dane tam objawienie, uwzględnić działalność mężów Bożych zrośniętych z pustynnym środowiskiem, a następnie odczytać przesłanie mądrościowe i orędzia prorockie, dotyczące interesujących nas zagadnień. Trzeba też określić, na ile są to sprawy żywotne dla współczesnego odbiorcy (nie tylko mnicha), i jak miałby się on do nich ustosunkować w codziennym obcowaniu ze słowem Boga. Podjęte zabiegi mają pomóc w ocenie, w jakim stopniu szukanie Jego obecności w ciszy i oddale-

niu od ludzi może dziś sprzyjać osobowemu spotkaniu z Nim, a dalej – podtrzymaniu i rozwijaniu tej bliskiej relacji.

Hasło „pustynia” zazwyczaj wywołuje automatyczne skojarzenia z bezkresnymi, piaszczystymi przestrzeniami, suchym i gorącym klimatem, w skrócie: z ekstremalnie niesprzyjającymi życiu warunkami, które wymagają wielkiej odporności oraz nakładu sił, by w nich przetrwać. Pierwszym impulsem do zbadania tytułowego tematu była chęć bliższego przyjrzenia się bytności i sposobowi życia na niej biblijnych postaci, a w ślad za tym powstała potrzeba zgłębienia obrazu samej pustyni w Piśmie Świętym. Chodziło zwłaszcza o wniknięcie w te teksty, na których budowała się i z których wciąż czerpie duchowość monastyczna w ogólności, lecz szczególnie jej nurt pustelniczy. Ten tryb życia kojarzy się bowiem powszechnie z surowością, samotnością, ofiarnym znoszeniem stałych braków czy ograniczeń, tj. z wszelkimi uciążliwościami mieszkania na odludziu. Pustelnictwo wiąże się bowiem z dobrowolną rezygnacją nie tylko ze szlachetnych dróg szukania szczęścia, jak małżeństwo i rodzina, lecz nadto z wszelkich form chwały ziemskiej i z możliwości korzystania z licznych dobrodziejstw, jakie oferuje świat. Przedstawicielom obecnego pokolenia taka perspektywa wydaje się mało atrakcyjna, jakkolwiek cierpienie i ucisk są nieodłącznymi składnikami każdej ludzkiej egzystencji, którą to świadomość winni mieć zwłaszcza chrześcijanie. Współczesnego człowieka odpycha najczęściej już sama myśl o stałym życiu w pustelni, gdyż taki styl bycia zdaje się przekreślać wszelkie życiowe możliwości: wielokierunkowego rozwoju, samorealizacji, społecznego awansu, podróżowania czy rozrywki.

Paradoksalnie odejście na pustynię, ta niby utrata wszelkich pozytywnych szans, okazuje się w istocie wielkim zyskiem – w po-

staci większej wolności, jaką daje radość życia tylko dla chwały Bożej pod wejrzeniem pogodnego oblicza Ojca. Ta wolność zachowuje od dyktatury aktywizmu, wyzwala spod presji funkcjonalności, chroni przed przymusem ciągłego zdobywania dóbr doczesnych i trwożliwego zabiegania o ich utrzymanie. To oczywiście nie eliminuje przypisanych do pustelniczej doli ciężarów: monotonii i powtarzalności zajęć, wszelkich umartwień i trudów wynikających z ubóstwa, posłuszeństwa i prostoty, praktyki postów, ćwiczeń duchowych, wspólnotowych modlitw, pokornych prac służebnych itd. Ale z tego wszystkiego eremita może uczynić spontanicznie ofiarowany dar, jako że *radosnego dawcę Bóg miłuje* (2 Kor 9,7). Bo skoro pustynia pod każdym względem, jak postaramy się wykazać, jest terenem prawdziwie trudnym, wymagającym od człowieka samozaparcia i żelaznej woli, to i codzienność pustelnicza nie może należeć do łatwych. Podobnie jak pustynia to obszar, na którym, by przeżyć, wymaga się od śmiałka wielu wyrzeczeń, tak też, by przetrwać w samotności i ogołoceniu pustelni, trzeba się po prostu sporo „namęczyć”. Nierzadko ma to posmak walki z duchowymi wrogami, np. z różnymi złudami, roztaczanymi przez demona, albo z pokusą acedii, gdy do odparcia ataków i wytrwania na stanowisku, obok łaski z wysoka, potrzeba heroicznego uporów. Dlatego określa się pustelnictwo mianem „białego męczeństwa”¹. I to sformułowanie stało się dodatkową inspiracją przedstawionych tu rozważań. Jakkolwiek powołanie pustelnicze

¹ Zob. M. BIELAWSKI, *Zdziwione spojrzenie. O męczeństwie w świetle teologii faktów*, „Znak” 5 (2000), s. 26–45, tutaj: 30–33; A.A. NAPIÓRKOWSKI, *Męczeństwo – doskonałe świadectwo jedności z Chrystusem*, [w:] TENŻE, *Mysterium communionis. Eklezjalny paradygmat dziejów zbawienia*, Kraków 2006, s. 233–239, tutaj: 237; J.A. WISEMAN, *Historia ducho-*

należy do rzadkich, a przy tym mało zrozumiałych, to pustelników zgodnie uważa się za ludzi podejmujących szczególne trudy, ale też w związku z tym słusznie traktuje się ich jako wezwanych do dawania mocniejszego świadectwa wobec świata.

Życie mnisze swoimi korzeniami tkwi w pustyni, a w każdym razie łączyło się z przebywaniem z dala od środowiska miejskiego. W IV wieku masowe wyjścia na pustynię w Egipcie zapoczątkowały rozwój aktualnej do dziś duchowości pustyni. Pierwotny monastycyzm, zwłaszcza w wydaniu anachoreckim i eremickim (gr. *anachorein* – wycofywać się, *eremos* – pustynia), bazował na odejściu od świata i zachęcał do porzucenia spraw doczesnych na rzecz szukania Boga w samotności, by żyć tylko dla Niego. Na fali tego spontanicznego, oddolnego ruchu liczni samotnicy szukali w ustrojach prostoty i ubóstwa, mając do dyspozycji przykłady biblijne dla owocnego przeżywania chwil spędzonych na pustyni, świadomi, iż właśnie z nią są ściśle powiązane największe momenty historii świętej. Obok wybitnych Ojców Pustyni również szeregi zwykłych mnichów opierały swe życie na słowie Bożym. Czyniono to przede wszystkim, kierując się zbawiennymi wskazaniem Pisma Świętego, ucząc się na pamięć nawet całych poszczególnych ksiąg, recytując i rozważając psalmodię, lecz ponadto wzorując się na sposobie przeżywania pustynnego odosobnienia przez takie postacie, jak: prorocy ST, Jan Chrzciciel, Jezus i Jego uczniowie. Naturalnie dochodziły do tego różne praktyki ascetyczne oraz sama konieczność utrzymania się z pracy własnych rąk. To był czas przełomu: gdy w *Imperium Romanum* stopniowo wygaszały urzędowe, krwawe

wości chrześcijańskiej. *Wybrane zagadnienia*, tł. A. WOJTASIK, Kraków 2009, s. 95; KORALEWSKI 2010, s. 182n; ŻrMon 71, s. 45.

prześladowania wyznawców Zmartwychwstałego, liczni podejmowali swoistą zastępczą formę zdobywania doskonałości chrześcijańskiej, zagrożonej letniością i przeciętnością. Istotą „białego męczeństwa” stało się przeto pójście za Zbawicielem drogą radykalnego zapomnienia o sobie, jakby ustawicznego umierania wraz z Nim.

Tenże wymiar *martyrium* w akcie wstąpienia do monasteru od początku akcentowała mocno tradycja wschodnia. Chodziło o prowadzenie w duchowej wspólnotcie świętego życia na wzór Chrystusa, które jest źródłem łaski. Uznawano więc życie monastyczne za „wewnętrzne męczeństwo”. W stosunku do przelania krwi za wiarę było to niejako męczeństwo drugiego stopnia (gr. *deuteron martyria*). Mnich stawał się poprzez swoje „świadcstwo” nawrócenia i wyrzeczenia się świata jakby żyjącym męczennikiem. Zachodzi tu zarazem analogia ze chrztem, gdyż do tego sakramentu, rozpoczynającego nowe życie w Chrystusie, przyrównuje się do dziś profesję zakonną, nazywając ją „drugim chrztem” (zob. KGK, art. 16). Wyznawanie wiary otrzymanej na chrzcie polegało u mnicha na naśladowaniu Chrystusa i wypełnianiu zawartego poprzez śluby szczególnego z Nim przymierza. Przywdzianie nowych szat było zewnętrznym wyrazem dokonanej przemiany. Łączność z Ukrzyżowanym uwydatniano przez kreślenie krzyża w geście misteryjnego namaszczenia (*mysterium crucis*), a życie mnicha w świętym zespoleniu z Chrystusem, w którego się przyoblekł, miało objawiać tajemnicę krzyża (*bios stauroforos*)².

² Por. M. BIELAWSKI, *Zdziwione spojrzenie*, s. 30–33; B. NADOLSKI, *Liturgika*, t. 3: *Sakramenty, sakramentalia, błogosławieństwa*, Poznań 1992, s. 233; SOBÓR WATYKAŃSKI II, *Perfectae caritatis*, nr 5; *Lumen gentium*, nr 44; KKK 916, 931; K. RAHNER, H. VORGRIMLER, *Męczeństwo*, [w:] *Mały słownik teologiczny*, tł. T. MIESZKOWSKI, P. PACHCIAREK, War-

Zestawianie pustelnictwa z drogą męczeńską podkreśla stanowczość w wyborze naśladowania Chrystusa i niezłomnego pełnienia woli Bożej. Ale nie brakuje też przykładów przelania krwi za wiarę przez eremitów. Już z samej historii kamedułów w Polsce można wskazać Pięciu Braci Męczenników z Międzyrzecza, a z najnowszych czasów – męczenników z II wojny światowej³. Powszechnie znane są też losy takich słynnych pustelników, jak męczennicy kartuscy z XVI-wiecznej Anglii czy bł. Karol de Foucauld, cichy misjonarz Sahary, zabity w 1916 roku w Algierii. Na tym tle porównania do oddania życia zyskują silniejszą wymowę. Znamiona takich paraleli są też w Biblii, i te starano się wyeksponować.

Mimo że formy życia poświęconego Bogu zmieniały się na przestrzeni epok, pustelnictwo dostosowane jakoś do bieżących

szawa 1996, kol. 278; A. COLZANI, *Męczeństwo/Męczennicy*, [w:] *Encyklopedia chrześcijaństwa*, Kielce 2001, s. 448n. W trakcie obrzędów profesji wieczystej kameduła odpowiada na ważne pytania przyjmującego śluby: *Czy chcesz stale trudzić się, aby podążać za Ewangelią i by zachowywać sposób życia naszej Kongregacji, aby dążyć do doskonałej miłości względem Boga i bliźniego? Czy chcesz, wiernie trwając w naszym życiu eremickim, połączyć się z cierpieniami Chrystusa w męczeństwie miłości, aby stać się godnym Jego królestwa? Czy chcesz oddać całe swoje życie Bogu, w samotności i w milczeniu, w stałej modlitwie i w częstej pokucie, w dobrych uczynkach i w pokornym trudzie każdego dnia?*, zob. RM, s. 15n.

³ Dwaj ojcowie kameduli, Słudzy Boży: Cherubin Kozik i Alojzy Poprawa, których w 1942 r. zgładzono w KL Dachau, zostali włączeni do zbiorowego procesu beatyfikacyjnego drugiej grupy polskich ofiar (122 duchownych i świeckich) z czasów ostatniej wojny, zob. W. MAZUROWSKI, *Wstęp*, [w:] *Zginęli za wiarę*, red. W. MAZUROWSKI, W. WĘCKOWSKI, Pelplin 2011, s. 7nn; E.H. POPRAWA, *Zakon Pustelników Kamedułów Kongregacji Góry Koronnej*, [w:], tamże, s. 135–144; E.H. POPRAWA, *Męczennicy kamedulscy świadkami Chrystusa*, „Męczennicy” 1 (2005), s. 29–32.

warunków przetrwało. Świadczy to o pewnym zapotrzebowaniu na tę postać oddania się Chrystusowi, której pragnienie wzbudza w wybranych Duch Święty prowadzący Kościół w ziemskiej pielgrzymce. Niezależnie zatem od wielowiekowej obecności typowych zakonów pustelniczych stale obserwuje się żywotność idei oraz wdrażanie elementów anachoreckich w innego typu instytucjach zrzeszających osoby konsekrowane. Poza zakonnymi konstytucjami lub statutami taki sposób uwielbiania Boga przewidują też współczesne dokumenty Kościoła powszechnego (zob. KPK, kan. 603; KKK 920n; por. DZ, 1; KKK 917n). Mówią one o możliwości funkcjonowania indywidualnego eremity, poddanego pod posłuszeństwo biskupowi diecezjalnemu, a surowe odosobnienie, poświęcone gorliwej modlitwie, przedstawiają jako część życia Kościoła. W takim ukryciu się niektórych wiernych widzą rodzaj oddania się na chwałę Bogu i dla zbawienia świata, walkę duchową, więź z Ukrzyżowanym oraz milczące przepowiadanie Chrystusa.

Mnogość i zróżnicowany wydźwięk tekstów Pisma Świętego traktujących o pustyni są przyczyną niejednolitego podejścia do związanych z nią tematów. Chodzi tu między innymi o określone sposoby widzenia roli pustyni w planach Bożych, o złożoność nadbudowanej na niej symboliki czy też o odmienny wpływ tego środowiska na losy przebywających w nim ludzi. Przedsięwzięte starania mają służyć uchwyceniu i zinterpretowaniu tej wieloaspektowości oraz wynikających z niej konsekwencji. W ocenie samych treści biblijnych wzięto więc pod uwagę ich znaczenie dosłowne (np. dane geograficzne lub historyczne) oraz sens duchowo-typiczny, dążąc przy tym do przetransponowania dostrzeżonych prawidłowości i wniosków na życie wewnętrzne. Głównym kryterium podjętej pod tym kątem swoistej relektury Starego i No-

wego Testamentu stała się perspektywa pustelnicza, która musiała objąć takie śledzone sukcesywnie obszary, jak: kontakt z Bogiem w odosobnieniu; ascetyczne wyzwania pustynnej próby, zwłaszcza zaś czynnik ogołocenia; nadprzyrodzone owoce przebywania w tym środowisku, głównie w aspekcie płodnego świadectwa wiary. Ponieważ zaś te sprawy leżą w naturalnym polu zainteresowań profesa instytutu życia pustelniczego, jakim jest Kongregacja Eremitów Kamedułów Góry Koronnej, zamiarom autora sięgnięcia do tekstów źródłowych dotyczących pustyni w zrozumiały sposób towarzyszyła też myśl o pogłębieniu osobistej relacji z Bogiem udzielającym się intymnie w samotności.

Przegląd tekstów traktujących o pustyni – zarówno w znaczeniu środowiska geograficznego, jak i w sensie przenośnym – obejmuje całą Biblię. Dla naszkicowania w miarę pełnego obrazu poruszanych zagadnień starano się o możliwie szeroki dobór odpowiednich fragmentów, podanych jako cytaty lub w formie sigłów odsyłających do źródła. Ich analiza jest ukierunkowana na odzwierciedlenie zagadnień pustynnych w rzeczywistości zakonnej oraz na ukazanie wpływu tej tematyki na życie modlitwy. Zasadnicza myśl oscyluje więc wokół wątków ascetycznych i dawania wiarygodnego świadectwa. Materia badana w kolejnych partiach kształtuje się zatem następująco.

Rozdział I ma charakter wprowadzający. Stanowi on skrótowe spojrzenie na problematykę pustynną w perspektywie biblijnej. Wychodząc od danych geograficznych, naświetlono związane z tym środowiskiem treści teologiczne, ważne w odbiorze objawienia Bożego. Następnie na bazie analizy tekstów zależnych uzmysłowiono merytoryczną ciągłość zagadnienia w obu Testamentach. Poprzez ogólne zarysowanie bogactwa przedmiotu rozdział

ten ma ułatwić przejście do roztrząsania szczegółowych kwestii w dalszych częściach. Zarazem pozwala lepiej zrozumieć, dlaczego tęsknota za błogosławionym czasem przebywania Izraela na pustyni pod mocną ręką Boga bywała potem wielokroć znakiem i bodźcem religijnego odrodzenia. Przy okazji zostały tu też przybliżone wybrane elementy chrześcijańskiej duchowości pustyni.

Rozdział II wnika już głębiej w konkretne wydarzenia z historii świętej, a jednocześnie próbuje tłumaczyć metaforyczne obrazy pustyni w Starym Testamencie. Przede wszystkim uwydatniono szczególnie wartościowe z pustelniczego punktu widzenia przykłady. W tym kluczu omówione zostały losy patriarchów, powołanie Mojżesza, perypetie pustynnej wędrówki Izraela, misja Eliasza, a na tle naturalnych reperkusji zaistniałych faktów poruszono ich wymowę duchową. Na podkreślenie zasługuje zwłaszcza wątek spustoszenia Sodomy i Gomory w powiązaniu z ideą przemiany jałowej ziemi w żyzną krainę. Z tej oczywistej racji, że Stary Testament poświęca pustyni najwięcej miejsca, rozdział ten jest obszerniejszy od pozostałych.

Rozdział III został w całości przeznaczony na omówienie psalmów. O odrębnym potraktowaniu Księgi Psalmów zdecydowała jej specyficzna pozycja w Piśmie Świętym wespół ze szczególną rolą Psalterza w liturgii, która przecież jest dla mnichów „chlebem powszednim”. Ale istotnym powodem była także znacząca obecność w psalmach wątków pustynnych. Toteż rozdział ten ukazuje zjawisko pustyni z najbardziej intymnej, duchowej perspektywy, mającej przełożenie zarówno na styl życia pustelniczego, jak i przemożny wpływ na kształt indywidualnej modlitwy.

Dwa ostatnie rozdziały poświęcono sposobowi widzenia i znaczeniu pustyni w Nowym Testamencie. W głównej mierze dotyczą

one duchowej roli, jaką obecność w tym środowisku miała w życiu lub misji najważniejszych postaci. I tak: rozdział IV prezentuje obecność nie tak wcale rzadkich wątków pustynnych w NT, próbując dokładniej unaocznić ciągłość w traktowaniu pustyni pomiędzy obiema częściami Biblii. Rozdział V skupia się natomiast na zrealizowanych prorocत्वach starotestamentowych, odnoszących się do Mesjasza i Jego poprzednika. Przybliża więc najpierw charakter działalności Jana Chrzciciela, proroka pustyni, oraz wymowę bytności na niej Jezusa Chrystusa i Jego uczniów. Wszystko to oceniano pod kątem naśladowania przez chrześcijan ukazanych wzorców, z uwrażliwieniem na wybrane typy powołania, zwracając uwagę na podtrzymywanie tych ideałów, które stanowią wyróżnik chrześcijaństwa: gotowość oddania życia z miłości do Chrystusa i braci.

Można chyba zaryzykować stwierdzenie, że w powszechnym odbiorze waga pustyni i jej rola w historii świętej nie są wystarczająco doceniane, choć tam rozgrywały się doniosłe wydarzenia z udziałem ludu wybranego oraz wybitnych jednostek. Już tylko pobieżnie oceniając obecność pustyni na kartach Starego i Nowego Testamentu, da się stwierdzić wielkie bogactwo tego rodzaju odniesień i informacji. Oczywiście obok czytania biblijnych tekstów źródłowych i komentarzy do poszczególnych ksiąg, nieodzowne do napisania niniejszej pracy było korzystanie z odpowiedniego wsparcia w postaci różnorodnych opracowań szczegółowych oraz literatury pomocniczej. W dziedzinie teologii pustyni nie ma zbyt bogatej polskiej bibliografii, ale niektóre z dostępnych autorowi tytułów stały się przydatne do realizacji zamierzonego przedsięwzięcia, tj. syntetycznego przedstawienia w pracy obranego tematu. Najważniejszą pomocą było gruntowne studium

ks. prof. S. Hałas SCJ, *Pustynia miejscem próby i spotkania z Bogiem. Wybrane zagadnienia biblijnej teologii pustyni*. Wiele cennych uwag zaczerpnięto także z odwołującej się do wymienionej monografii publikacji o. prof. T.M. Dąbka OSB, pt. *Motyw pustyni w biblijnych dziejach ludu Bożego*, która ukazuje teksty i obrazy pustynne właśnie od strony doświadczenia mniszego. Jako źródło inspiracji wykorzystano również wnikliwe dzieło J. Koralewskiego, *Mądrość pustyni. Życie pustelnicze od monastycyzmu przedchrześcijańskiego do VI wieku*.

Stale też odwoływano się do wybranych treści z tradycji mniszej, których korzeni należy upatrywać w Piśmie Świętym. Życie zakonne wiele czerpie z biblijnych przykładów, współtworzących duchowość pustyni, czego przejawy widać w liturgii oraz w prowadzonym własnym. Naświetlając bezpośrednie lub pośrednie odniesienia tego typu, umieszczano je zwykle w przypisach, aby zbytnio nie zaburzać toku śledzenia świętych tekstów. Kierowano się przy tym przekonaniem, iż wyeksponowanie konkretnych wzorców pozwoli docenić ich znaczenie w mniszej codzienności, dając wyobrażenie, jak może przebiegać realizacja związanych z pustynią wskazówek. Chodzi tu np. o wzięte z duchowego dziedzictwa monastycznego, głównie z tradycji kamedulskiej, aluzje do postępowania wielkich postaci lub do wydarzeń znanych z Biblii. Z tego typu praktycznymi transpozycjami – gdzie przekaz natchnionych ksiąg wyraźnie wpływa na kształt życia – mamy do czynienia w modlitwach (brewiarzowych i mszalnych, także w rytach zakonnych), w których niekiedy bardzo jasno, a nawet wprost, odbijają się sceny czy tematy pustynne. Nietrudno zaobserwować, że treści liturgiczne same w sobie stanowią wartościowy *locus theologicus*. Oprócz faktu wyraźnego zainspirowania Pismem przy układaniu poszcze-

gólnych formuł, bywają także źródłem innych czytanych w liturgii tekstów, np. patrystycznych, które ze swej strony nierzadko nawiązują na powrót do idei biblijnych.

Jako baza przedstawionych dywagacji posłużyły wyjątki z tych ksiąg, w których poszczególne tematy znalazły dostatecznie szerokie odzwierciedlenie. Zasadniczy kierunek utrwalonej tu myśli wiedzie od spostrzeżeń natury ogólnej ku szczegółowiej nakreślonym zagadnieniom, zintegrowanym wokół wspólnej idei. Zawsze punktem wyjścia do rozważań jest obraz danej kwestii w Biblii, za czym idzie śledzenie jego ewoluowania w ciągu kolejnych etapów historii świętej, a towarzyszy temu staranie o wydobycie ewentualnych elementów typologicznych (por. KKK 128nn). Stąd też w tok niniejszego opracowania wpleciono liczne cytaty z Pisma Świętego – dla ukazania treści paralelnych lub miejsc zależnych, często niezbędne dla uzasadnienia rozwijanego wywodu. Łącząc poszczególne teksty według wspólnej tematyki, korzystano z charakterystycznej dla teologii biblijnej metody historyczno-porównawczej i filologicznej.

Potwierdzeniu słuszności obserwacji poczynionych na podstawie Pisma Świętego służyć ma zarówno zestawianie tych fragmentów ze Starego i Nowego Testamentu, które nawiązują do przedstawionej problematyki, jak i poszukiwanie uzasadnienia wyciągniętych wniosków w tekstach teologicznych, w ustaleniach historycznych czy też w opracowaniach kulturowych na temat analizowanych obszarów i poszczególnych okresów, wyjaśniających *Sitz im Leben* konkretnych zapisów Biblii. Wielokrotnie posiłkowano się zatem informacjami zamieszczonymi w KBH, KH-K oraz w innych wartościowych wydawnictwach z Prymasowskiej Serii Biblijnej „Vocatio”. Podpowiedzią w tym zakresie służyli również tacy

znamienici autorzy, jak H. Daniel-Rops czy G. Ricciotti. Zebranie danych o osobach i wydarzeniach związanych z pustynią na kartach obu Testamentów miało na celu podkreślenie przekazu będącego podbudową duchowości monastycznej, zwłaszcza pierwiastków pustelniczych.

Istotną pomocą w konstruowaniu pracy były także odniesienia do haseł słownikowych i encyklopedycznych, wskazujących właściwe rozumienie terminów stosowanych w przedmiotowej tematyce i porządkujących przez to kierunek rozważań. Pierwszorzędnym źródłem przydatnych wiadomości okazał się nieoceniony STB pod red. X. Léon-Dufour'a, ale też podobnie często sięgano po takie pozycje, jak: EB (red. P. Achtemeier), SWB (red. B. Metzger, M. Coogan), SOSB M. Lurkera czy PSB (red. A. Grabner-Haider).

W warstwie egzegetycznej, zwłaszcza w trudniejszych momentach, korzystano z szeregu komentarzy biblijnych, nie mniej przydatnych potem w konstruowaniu obserwacji wynikających z założonego kierunku rozważań. Wśród szerokiego wachlarza propozycji uwzględniono przede wszystkim sławną serię KUL-owską (PŚST i PŚNT), jak również przygotowywaną w ostatnich latach edycję paulistowską (NKB.ST i NKB.NT), posiłkując się także (w przypadku tekstów NT) skrótownym, dwutomowym KPNT autorstwa wybitnych biblistów: K. Romaniuka, A. Jankowskiego i L. Stachowiaka. Niejednokrotnie pomocne okazywało się odwołanie do tekstów oryginalnych, ważne zwłaszcza w pewnych niuansach interpretacyjnych, powstałych z różnic pomiędzy poszczególnymi przekładami Biblii (jak w sytuacji niektórych uproszczeń lub pominięć, które bywały kluczowe dla zrozumienia interesujących nas wątków).

Dla zweryfikowania własnych intuicji czy przemyśleń potrzebne było przy omawianiu niektórych detali odniesienie do dostępnych opracowań szczegółowych. Wykorzystano zarówno pozycje należące do uznanych dzieł fachowych, jak i książkowe wydawnictwa z kręgu popularno-naukowej literatury biblijnej i monastycznej, sięgnięto także po szereg artykułów publikowanych na przestrzeni kilku ostatnich dekad w różnych czasopismach (naukowych i popularnych). Przejrzano również teksty liturgiczne, pochodzące głównie z brewiarza i Mszału, np. nawiązujące do Pisma Świętego teksty patrystyczne oraz formuły różnych modlitw. Wiele wniosków dotyczących naszego obszaru zainteresowań znalazło się w oficjalnych dokumentach Kościoła, dlatego próbowano znaleźć ich potwierdzenie w konstytucjach i dekretach *Vaticanum II*, w KKK czy w KPK.

W przeciwieństwie do Ojców Kościoła, Ojcowie Pustyni sami mało pisali i oszczędnie stosowali cytaty z Biblii, gdyż była ona u nich raczej słowem mówionym, wprowadzanym potem w czyn. Ale niektóre ich ponadczasowe refleksje zostały utrwalone w apoftegmaty. Ważnym punktem odniesienia musiały się stać oczywiście teksty źródłowe z zakresu własnego dziedzictwa kamedulskiego i duchowości pustelniczej (jak KGK, RB, RM) oraz inne pozycje z szeroko pojętej tradycji mniszej. Bogatym rezerwuarem wiedzy, do którego sięgano wielokrotnie, okazały się dzieła wydawane w serii ŻrMon, a pośród nich (zebrane nareszcie w zwartą całość w wersji polskiej) pisma założyciela Kongregacji Pustelników Kamedułów Góry Koronnej, bł. Pawła Giustinianiego⁴.

⁴ Krótką notę biograficzną zob. w: H. FROS, S. SOWA, *Paweł Giustiniani*, [w:] *Księga imion i świętych*, t. 4, Kraków 2000, kol. 562; R. PREJS, *Paweł Giustiniani*, [w:] EK 15 (2011), kol. 113.